

ÉGTÁJ

Petkovics Kálmán

KÖDÖS ÉVEK ÖSVÉNYEIN

Ezt a várost falunak csúfolják. Európa legnagyobb falvának. Takarékosabb elrendezésben területén félmillió ember élhetne. Százhusz esztendővel ez-előtt házai alacsonyak, náddal fedettek. Csak elvétve akadt közöttük csinosabb épület. A náddal fedett, alacsony házak városának népessége Zágráb lakosságának két és félszerese volt. Ötször nagyobb mint Fiume. Eszéktől háromszor. Most Eszéknél is, Rijékánál is kisebb. Hatszor kevesebb lakosa van, mint Zágrábnak. Fél évszázada hátrányos gazdasági helyzetben van. Ezt mostanában gyakran emlegeti. És gyakran lehurrogják. Egy díszes, drága kivitelezésű hetilap szemébe mondta: ki írja elő, hogy a meghatározott földrajzi térségben keletkezett ipari létesítményeket ugyanott kell reprodukálni?

A nagy vérzivatar után duzzadt fel. Helyi tünet. Helyi képződmény a török után elvadult, széljárta pusztákon. A futóhomok s a kövér humusz találkozásánál. Katonai szolgálatban, s a természet javaiban cseperedett. Fejletlen munkamegosztás alapján. Komótosan. Uralkodói kegy adta rangját, dús ajándékokért. Lerázta a nemes vármegye nyűgét, de az őstermelés korlátai maradtak. Otthon szótték a vásznat, kelmét, ácsolták a gerendát, csinálták a kocsit. Ércet nem fészkeltek a földben; sokáig vasalatlan kerekeken gördültek a szekerek. A jó föld dajkálta, nevelgette. Ha a földeket nyújtani lehetett volna, meg szaporítani — amiként a nép szaporodott —, akkor az egész világ legnagyobb falujának csúfolhatnánk! De ez a kiváltság nem volt kikilincselhető.

Nem hasonlít a görög poliszokra. Azok városok voltak! A rabszolgaság talapatára épültek. Kiszakadtak a mezőből, lázadva szembefordultak a természettel, miként a szellem szakadt el a lenézett, megalázó kétkezi munkától. Szabadka másképpen lett város. Megvárta, hogy leomoljanak a lőrészekkel cifrázott falak. Akkor kitarulkozva, pusztákba ölelkezve elnyújtózott. Lustán, rendetlenül... Csak kényszerűségből, muszájból mozdult, ha éppen mozdulni kellett. A görög poliszok falakkal zárt belsőségek. Államok. Ott a lokalizmus hazafiság. Szabadka lokalizmusa barázdában termett. A gyanakvás mezőin érett. Kiállta a viharok próbáját. Talán a kelleténél jobban megcsontosodott. Ezért téveszthető össze a provincializmussal.

A lokalizmus a tudatban fészkel. A provincializmus az ösztönök kamrájában. Gondok szokták onnan előcsalni. Megállapodottság tartósítja mindkettőt. Vagy a visszafejlődés. A helyi tudat általában a termelés színvonalától függ. A termelés fejletlensége szűk, helyi keretben tette lehetővé a közösség (társadalmi, gazdasági, kulturális) összeforrást. Szabadkán sokáig divatozott a fogyasztógazdálkodás. (Nem túl régen nevelték ki az első polgárt, aki búzát árult a piacon.) Helyi hagyományok, szokások konzervá-

lódta. Még a viselet is. A naturális csere szűk rendszere gátolta a tágabb közösségi tudat gyors kibontakozását. A felekezeti megosztás szintén. A lokális tudat abroncsát csak a nemzeti ébredés kora feszíti szét. A polgári forradalom tágtítja a politikai látóköröket. Előhívja az érzésvilág kódösebb zugaiból az új tudat magzatát. Nemzeti nyelv, nemzeti kultúra, nemzetek együttélésének kérdése került a történelem napirendjére.

Szabadka legfőbb jellegzetessége a nemzetiségi megosztottság. A szépirodalom tükrözésében többnyire elsikkad. Kosztolányi regényeiben nem Szabadka —, egy másik, egy csinált város szerepel. A szépirodalom átgyúrta, egy nemzetiségűvé simította a százötven esztendő óta két nyelven élő, két nyelven lélegző, sokféleképpen érző eleven kezeget, amelyben a különböző nemzetiségű, de azonos sorsú emberek életük eleven anyagából építgették a közeledés hidját. Hallani néha, mostanában is, hogy a nemzetiségi megosztottság valamiféle szerencsétlenség... valami rossz... átkos, örökölt körülmény... és milyen boldogok lennénk, ha egyformák lennénk!

Százötven esztendő alatt ki is próbáltak sok mindent a megegyformásodás irányában, és ebből lett a legtöbb szerencsétlenség. Mert mindig a hatalom kezével egyformásítottak: nem a nemzetiségi megosztottság hozta a bajokat, hanem a városra parancsolt egyenlőtlenség, az asszimiláció, az elnemzetlenítés sokféle fortélyja, a máshonnan hozott gögös kizárólagosság és az itt kitenyészett buta elfogultság... Ebből lett a szerencsétlenség. Százötven esztendő óta. Mindig. Nekünk az volna a dolgunk, hogy a szerencsétlenség és a boldogság partja között felépítsük az emberség hidját. Nehéz, de értelmes munka. Vigyázni kell, nehogy elpusztítsák, amit már megcsináltunk.

SZÁMOK ERDEJÉBEN

A lakosság nemzeti összetételéről utoljára az 1961. március 31-i népszámlálás alapján készült hitelesnek tekinthető kimutatás.* Akkor 136 782 lélek nyilvánított helyi, illetve községi illetőségűnek. Ebből 68 527 magyar, 47 697 horvát, és 16 986 szerb nemzetiségű. A fennmaradó 3572 lélekből 1198 — a statisztika szerint — nemzetiségileg meghatározhatatlan. A többi a szlovénok, macedónok, Crna Gora-iak, muzulmánok, törökök, albánok, szlovákok, románok, bolgárok, olaszok és csehek között oszlott meg. A nemzeti összetétel — viszonylagos számokban — a következő: 50,1 százalék magyar, 34,9 százalék horvát, 12 százalék szerb és 2,6 százalék egyéb nemzetiségű. Az első kimutatást Iványi István *Szabadka szabad királyi város története* című, 1886-ban megjelent, kétkötetes könyvéből bányásztam ki. Adatai az 1744. (amikor a városban körülbelül 66 százalék horvát és 34 százalék szerb élt), majd az 1778. és az 1788. évre vonatkoznak.

»1778-ban — írja Iványi — rendkívüli módon 21 471 lélekre emelkedett a lakosság száma; e között a város törzslakossága 18 647 r. k. és 2009 szerb = 20 656 lélek volt; ehhez járulnak még a zsellérek, szolgák, zsidók stb.« Ebből nem sokat lehet megtudni a struktúráról, noha valószínű, hogy a római katolikus törzslakosság fogalma alatt a horvátok rejlenek. A feltevést megerősítik az 1788. évre vonatkozó számok, amikor »... az egész lakosság 20 117 lélekből áll: anyanyelv szerint volt 17 043 illír, 3024 magyar és 80 német nyelvű.« Eddig minden rendben lenne, a részadatok stimmelnek, csakhogy a mondat a következőkkel folytatódik: »... s pedig a szerbek az r. k. lakosság 1/10 részét képezték.«

Ha a mondat mindkét részét elhiszük (mit tehetnénk, a szerzővel már nem lehet vitatkozni), akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy Szabadka neves krónikása az adatok forrásaira hivatkozva, tekintettel a nyelvi hasonlóságra, összekeverte a szerbeket és az illíreket. Ilyenformán az illírek

* Az 1971-es népszámlálás adatait a Tartományi Statisztikai Intézet ez év júliusában tette közzé. Lapunk ekkor már nyomdában volt. A legújabb kimutatás alapján 1971. március 31-én Szabadka községnek összesen 146 755 lakosa volt. Ebből 72 928 magyar, 46 181 horvát, 19 063 szerb, 3015 pedig egyéb nemzetiségű. A fennmaradt 5568 személy közül 4891 jugoszlávnak vallotta magát, 187-en területi hovatartozás alapján nyilatkoztak, 139-en nem nyilatkoztak, 351 személy nemzetiségi hovatartozása ismeretlen.

létszámából le kell vonni körülbelül 1730 szerbet, ami a római katolikusok tíz százaléknak felel meg. Most már csak egy kis jóindulat kell, s megállapíthatjuk, hogy a nemzetiségi megoszlás 1788-ban (körülbelül) a következő volt: 76,1 százalék horvát, 15 százalék magyar, 8,6 százalék szerb és 0,3 százalék német.

Az idők múlásával változtak, módosultak az arányok. Az adatok pontosságáért kezeskedni nagy merészség lenne, de ezt a legkövetkezetesebb összeírástól sem lehet elvárni. Figyelembe kell venni, hogy sohasem semleges tényezők számlálták a népet, és hogy — főleg a múlt század közepétől — az eredményt részrehabilitálás és egyéb indítékok befolyásolták. Gyakran változott a közigazgatási terület, amit az adatok összehasonlításánál szem előtt kell tartani. A mennyiségi mutatók mögött meghúzódó minőségi mércék különösen gondos elbírálást igényelnek. Ezek — a mennyiségi eltolódások mellett — mindig érzékenyen érintik a nemzeti önértetet. A bunyevác nép nemzeti létének meghatározása és elismerése körül zajló évszázados vita példázza ezt legjobban.

Nem könnyű, sem túlságosan szórakoztató ez a kirándulás. Hiányoznak az irányjelző tájékoztató pontok, a mennyiségi mutatók megbízhatósága kétes, a statisztikai összehasonlítás módszerének alkalmazása körülmenyes, a viszonyítás eredményeit legfeljebb egy adag jóindulatú elnézéssel lehet hitelesnek tekinteni. De bocsássunk meg a modern népszéki statisztikának (amely szinte kizárólagos elemét alkotja a tényeknek, a levonható következtetéseknek és a kideríthető törvényszerűségeknek), túl fiatal tudomány. S mint ilyen, nem a legalkalmasabb a történelmi tanúskodásra.

Fényes Elek *Magyarország leírása* (1847) című könyvében, a vármegye etnikai térképével kapcsolatban, ez olvasható: »A római katolikusokat Statisticámban Schokaczok-nak neveztem: de ez az elnevezés többeknek nem tetszvé, miután ezek az óhitűektől nyelvben úgysem különböznek, mindnyájukat rácok-nak, vagy szerbeknek nevezhetjük.« A vita nem mostani keletű. Az 1850-es katonai összeírás (az osztrákok végezték) a Szerb Vajdaság idején dalmaták-nak tünteti fel a horvát nemzetiségi csoportot. A leghevesebb elmagyarosítás korszakában, az 1910-ben megejtett népszámlálás az egyebek közé sorolja őket, Sándor király katonai diktatúrája alatt, 1931-ben pedig szláv gyűjtőnév alatt írták össze Szabadka horvát nemzetiségű lakosságát. A bácskai horvátokra minden rezsim acsarkodott, elkeresztelték őket illíreknek, dalmatáknak, törzslakosságnak, sokácoknak, sőt még vlahoknak is. (Lásd: Veco Labudić: *Zašto nas, Bunjevce, stari dokumenti nazivaju »Vlasima«?* Neven, 1905, 2. szám.) Ebben a szövegben — Szabadkáról lévén szó — a horvát és a bunyevác meghatározást használjuk.

A NEMZETISÉGI VISZONYOK TÖRTÉNELMI ALAKULÁSA

Év	Horvát	Magyar	Szerb	Egyéb
1744	66	—	34	—
1788	76,1	15	8,6	0,3
1850	28,3	60,9	5,3	5,5
1880	43,3	49	4,2	3,5
1890	40,3	52,2	3,4	4,1
1900	38,19	50,07	3,26	7,48
1910	35,29	58,75	3,71	2,25
1931	40,3	41,6	15,1	3
1953	34,4	47	10	8,6
1961	34,9	50,1	12,2	2,6

(A különböző helyen és különböző alkalmakkor publikált statisztikai adatok között kisebb eltérések tapasztalhatók. Így például 1960-ban, a Tito elnök tájékoztatására készített *Neki osnovni podaci Subotice* című füzetben a következő számok szerepelnek: a község 115 100 lakosából (valószínűleg az 1953-as népszámlálás alapján) 10 509 szerb (9,13 százalék), 40 826 horvát

(35,47 százalék) 265 Crna Gora-i (0,23 százalék), 55 616 magyar (48,32 százalék) és 7884 egyéb nemzetiségű (6,85 százalék). A számok nem azonosak sem az 1953-as, sem az 1961-es népszámlálás adataival — becslésen alapulnak. A becslések értékéről az olvasó meggyőződhet, ha az itteni adatokat összehasonlítja az 1961-es népszámlálás adataival. A becslések természetesen lehetőséget adnak bizonyos ferdítésekre, de ebben az esetben inkább a szakértelem hiányáról lehet beszélni, mint irányzatosságról. Egyébként a gyakori becslések a statisztika hitelét rontják, roszszándékú félremagyarázásokra adnak alkalmat.)

1744-ben 6000, 1788-ban 20 117, 1850-ben 48 958, 1880-ban 61 367, 1890-ben 72 683, 1900-ban 82 122, 1910-ben 94 610, 1931-ben 99 331, 1953-ban 115 342, 1961-ben pedig 136 782 szabadkai illetőségű polgárt számoltak össze. Külön figyelmet érdemel a táblázat két utolsó számsora: az 1953-as és az 1961-es népszámlálás adatait a szocialista Jugoszlávia statisztikai hivatala hozta nyilvánosságra. Az adatok valóságához nem férhet kétség; az azonosítás és az ellenőrzés lehetőségei adottak. Ez feljogosít bennünket arra, hogy a két utolsó számsor adatait az összehasonlítások alapértékének tekintsük. A különböző forrásokból eredő adatok többé-kevésbé reális képet adnak a kétszázhusz esztendő alatt végbement változásokról. Az államhatalmi eszközökkel erőszkolt asszimiláció legfeljebb átmeneti eltolódásokat eredményezett. Történelmi tapasztalatok mutatják, hogy az erőszak fokozódásával párhuzamosan erősödött a nemzeti öntudat. Az ellenállás.

Az elnemzetlenítés kényszere elsősorban a szerbeket sújtotta. A szerb lakosság száma 1765-től 1910-ig háromszorosára emelkedett, de részesedése húsz százalékról három és fél százalékra csökkent. Ennek nemcsak nemzetiségi, hanem felekezeti és társadalmi okai is vannak. A szerbek és a horvátok teljes egyenjogúágban éltek a kezedben. Osztottak az örömökben, bajokban, és odaadással szolgálták a császárt. A határőrvidék felszámolásával a régi életforma felbomlott. A horvátok gyorsan beleszoktak az új rendbe. A szerbek katonák akartak maradni.

AZ ADÓSZEDÉS ÜGYÉBEN KEZDŐDÖTT...

Ez a folyamat a tizenharmadik században kezdődik. Addig a török elől pusztákba menekült nép szétszórtan, földbe vájt üregekben vészelt át a teleket, óvta magát a portyázóktól, sínylette a kapuadót, fejadót, fűpénzt, meg az örökös büntetésképeket. És amikor 1697. szeptember tizenegyedikén, a zentai csatában Bácska megszabadult a közvetlen török veszedelemtől, Szabadka magányos oázisként, kipusztult vidék közepén állt. Mint katonai szerzemény a kincstár tulajdona lett. Tizenegy évvel a zentai csata előtt a tiszai határőrvidék része, katonai őrhely volt. A lakosság ősrégi szolgálatot teljesített a várban székelő kapitányok parancsnoksága alatt. Az udvari szolgálatában álló határőrök, alig hét évvel a zentai csata után, új háborúk fergetegébe kerültek. 1704 nyarán maga II. Rákóczi Ferenc vezette a bácskai hadjáratot, amelynek célja részben a császárral tartó szerbek megbüntetése, részben új zsoldosok toborzása volt. A védtelen lakosságnak menekülnie kellett.

A »Pro patria et libertate« feliratú zászlók alatt, Esze Tamás rongyos, mezítlábás, kaszákkal felfegyverzett magyar, szlovák és ukrán jobbágyakat tömörített, akik mindenekelőtt a földesúri terheket akarták lerázni. A mozgalom fő erőforrása a jobbágyág, de az első katonai sikerek után, a nemeség megnyerése érdekében, Rákóczi módosította ígérését: csak a háború idejére mentesítette a fegyveresek közvetlen hozzátartozóit az úrbéri követelek alól. A hadihelyzet kedvező alakulásával a rendi kiváltságait oltalmazó nemesség elfojtotta az antifeudális törekvéseket. Válságok esetén felújították a jobbágyfelszabadítás ígérését.

A Rákóczi-felkelés leghaladóbb szociális ígéretei nem találtak visszhangra a fegyverforgató nép között, amelynek előnyös társadalmi helyzetét az udvari kamara biztosította. Egy 1702-ből származó kimutatás szerint Szabadkán 1699 ember élt és ebből 482 tényleges katona, a hozzátartozók és a kiérdemesültek nélkül. Itt nem volt a török után jobbágyvilág, de a nép

kegyetlenül fizetett a császári kiváltságokért. Az 1969 lakosból 224 kiskorú árva gyermeket irtalk össze a kamara adminisztrátorai. A lakosság számának 11,3 százaléka apátlan és anyátlan gyermek. E nagy szociális teher súlyát csakis a családi közösségekben lehetett némileg enyhíteni.

A kincstár a tisztek zsoldjának egyharmad részét pénzben, kétharmad részét természetben (földbirtokban) fizette. A közelegények csak földet kaptak. Mit ért akkor a föld? Az egész topolyai határért tizenkét forint évi haszonbér járt. Ötven év múlva, mikor a népesség szaporodásával a földművelés tényleges foglalkozási ággá alakult, ez az összeg 300 forintra emelkedett. Az 1702. évi elrendezés szerint egy közelegénynek nyolc hold szántóföld, egy hold szőlőnek való pusztaföld, három napszámú kaszáló, valamint szabad ló- és ökörlegelés, a katonaságnak pedig összesen 1758 hold szántó, huszonhárom napszámú szőlő, 240 hold szőlőnek való pusztaföld, 740 napszámú kaszáló, 135 szabad ló és 470 szabad ökörlegelés járt. Az egész határban 1782 holdon termeltek búzát, 1408 holdon pedig árpát és zabot. A többi nem szántották.

Nem a föld —, a jószág volt a vagyoni állapot meghatározója. Az 1969 lakos 607 ökörrrel, 498 lóval, 93 csikóval, 511 tehénnel, 746 éves borjúval, 2597 birkával, 541 sertéssel és 26 méhkassal rendelkezett. A nép a vár környékén, valamint tanyákon és szállásokon lakott földbe vájt, nádas putrikban: valójában mindenki annyi földet művelt, amennyit akart, és annyi marhája volt a közönsben, amennyit szerezni tudott. A föld a királysé, a haszna a katonáé. De mivel a katonák és a kiérdemesültek (akik vagy igazán szolgálatra képtelenek, vagy redukálás következtében számföldrőltekiké lettek) hűbéri földjeik után semmi közterhet nem viseltek, érthető, hogy nemcsak a rokonságot vették magukhoz, hanem idegeneket is befogadtak, akik ezáltal szintén élvezték az adómentességet. Amikor a török hódoltság után adószedés ügyében szedelőzködni kezdett a vármegye, erőlyesen sürgette a parasztok és a katonák elválásztását, amivel az udvar elvben egyetértett, de a gyakorlatban megengedte, hogy több rokon házias család együtt lakjon.

Ilyen körülmények között hiába szólította fel II. Rákóczi Ferenc a grancsárokat a nemzeti ügy pártolására. A nemzet fölöttébb gyanús fogalom. Werbőczyi törvénye világosan kimondta: a nemzet fogalmán csak a nemesség értetik, a nemesség pedig még százötven esztendő múlva is túlságosan ragaszkodott a jobbagyi terhekhez, semmint hogy akkor engedett volna előjogaiból. De a dinasztia is ragaszkodott a határőrvidékekhez. A császárhoz hű grancsárok és a kurucok között megkezdődött a legvéresebb török idők emlékeit is elhomályosító irtóháború. Szabadka sokat szenvedett. A katonák Szegednél hadakoztak, itthon csak a védtelen lakosság maradt. 1704 nyarán a kuruc megtorlás pusztító áradása elől török területre menekül a nép. »Akiik pedig itthon akarták a vész elvonulását bevárni, az üldözők könyörtelen bosszúja elől mocsarakba és rétségekbe rejtőztek: de a kurucok a nádasokat rájuk gyűjtván nagyobbbrészt ott veszték« — írja Iványi István.

Bácska elpusztult. A szatmári béke után visszazálingózók alig ismeretek régi lakóhelyeikre. Csak lassan építették fel újra a szegényes kunyhókat. A várba beköltöztek a kapitányok, kijavították a sáncokat, s helyreállt volna a rend, de a császár újabbnál újabb háborúkba keveredett. Eközben a vármegye buzgón bebizonyította, hogy a határőrvidék túlélit intézmény, akadályozza a békés kibontakozást. Érdeke volt az adózó népet (a katonai privilégiumok megszüntetésével) szaporítani. Az országgyűléshez küldött folyamodványokból nem hiányzik sem a túlzás, sem az elfogultság.

»Az örvidék csak a tisztek előnyére és hasznára szolgált. A kocsmák, mézsárszékek, a halászat, vadászat és minden fekvőség a kapitányok jövedelmeit szaporítja. A bitang marhát ök fogják össze és náluk kell kiváltani. Az alsóbb néposztályt robotra kényszerítik. Valóságos földesurak lettek.« A szabadkai milícia különösen bosszantotta a vármegyét. »Tizenkét pusztája van — panaszták —, s csak 205 katonát tartozik állítani, pedig kétezer megadózandó egyént is lehetne itt találni...«

A túlzások leszámitása után látni lehet, hogy a katonai életforma olyan állapotokat és viszonyokat konzervált, amelyek törvényszerűen ellentétbe kerültek a vidék társadalmi és gazdasági fejlődésével. A török alatt, majd a

kuruc háborúságokban felperzsel, elnéptelenedett föld, negyedszázaddal a szatmári béke után, gyorsan népesedett. Egyre több földet törtek fel. A szabados város vonzotta a szökött jobbágyokat. Főleg onnan, ahová nem jutott el a török, és ahol a földesúr szabta meg a terheket. A hódoltság területéken többnyire a kétoldali megállapodás, szerződéses viszony volt és befogadták a menekülőket: dolgos kezek híján nem sokat ért a birtok.

Szabadka gyarapodott. Rákóczi bácskai hadjárata előtt a vár környékén kétezernél kevesebb ember élt. A veszedelem után még kevesebb. Harminc év múlva mégis tízezerre emelkedik a lélekszám. Aligha természetes szaporulat útján: közben pestisjárvány dült. A közösség tagozódására, átalakulására utalnak a vagyoni állapotok. Háromszor több az ökör, négyszer több a ló, mint a kuruc idők előtt. Hasonlóképpen szaporodott a sertés- és juhállomány. Ridegmarha-tenyésztés divatosodik, de a földeket nem olyan könnyelműen mérik, mint a milícia felállításának idején, amikor »az országos szokással nem törődve 180 lépés hosszú, 40 lépés széles területet vettek egy holdnak.« A vagyontügyek sok bonyodalmat okoznak. Szociális rétegződés feszegeti a közösségi életforma kereteit. Ki törődött azelőtt a felekezeti különbségekkel? Most ez is sok baj fészke lett. Vallamének meg kellett változni...

ÖFELSÉGE ELVETI A VISZÁLY MAGVAIT

Parádés esemény készült. Sok ünnepelt úr érkezett a városba. Közöttük a legtekintélyesebb, Redl Ferenc József királyi tanácsos, Bács vármegye adminisztrátora. Azért jött, hogy kihirdesse: öfelsége Mária Terézia királynő 1743. május 7-én Prágában kiadott szabadságlevelével megszüntette a katonai sáncot és a várost, érdemeiért, az uralkodói ház iránt tanúsított hűségéért és ragaszkodásáért, nemcsak polgárosította, hanem szabadalmazott kamarai mezővárossá tette, címerrel ajándékozta meg, és különös kegyéből nevét is megváltoztatta. Ezentúl nem Zabadkának, sem Szubotícának, sem Szabadkának hívják, hanem Szent Máriának... Ebből persze sok baj lett. Az ünnepélyes beiktatás rendje felbomlott. Jovan Ralkúć szegedi militáros kezdte: »Katonák akának maradni! Nem leszünk a katolikusok zsellerei!« Redl tanácsos úr kitoloncoltatta a rendbontót, s ezzel még jobban felkorbácsolta a kedélyeket. A királynő akarata belekerült a Pozsonyban megkötött örökös szerződésbe: »A tanács kebelébe soha más, mint római katolikus nem vehető fel.« »Mindenki az általa tényleg elfoglalt telken maradjon, de mégis a katolikusok és a rációk elkülönítve lakjanak.« Íme, a gyűlölködés kezdete.

Pedig a polgárosítás sok jót hozott. A termelőerők fejlődését gyorsította. A merev katonai igazgatás megszüntetésével a város jogot kapott arra, hogy »ide különféle iparosok és művészek behozattassanak«, hogy a tanács »önkődjön a város jóvedelmei felett, gondját viselje az árváknak, óvja az iparosok kézműveit, ügyeljen a törvényes mértékek betartására, hogy száraz malmokat építtessen«, majd »kocsákat, csárdákat, téglalehetőket is építhet«, s »felállíthatja a joghatóság jelvényeit, az akasztófát, pelengéret vagy szegyenoszlopot«. (Akasztófája előbb lett Szent Mária városának, mint közigazgatási épülete. A gyűléseket a bíró — nemes Vojnick István — lakásán tartotta a tizenkét tagú tanács.) A tanácstól függött, akar-e görögöket, zsidókat és cigányokat befogadni, felszabadult a kis dézsma és kilencedadó kötelezettsége alól. A privilégiumokért 12 000 forint önkéntes adományt fizettek a kincstárnak, a hódolat jeléül 150 katonalovót ajándékoztak a királynőnek. Mindent összeszámolva (az illetékeket, a privilégium megírását, a bársonykötést, aranyzsinórt, pecsétet, az ágensek, írnokok és deputációk jutalékát, a napidíjakat, meg az ünnep költségeit) a status 29 901 forintba került.

Az adat, bármennyire is pontos, nem nyugtatta meg a kedélyeket. A szembek elhíresztelték, hogy a privilégiumot nyolcvanezer forintért vették, s velük akarják megfizetni. Rémhírek kószáltak az ellentáborban is: agyon akarnak verni háromszáz katolikusot, a barátok templomából istállót csinálnak. Valójában a katonáskodáshoz szokott szerb lakosság elutasította a pol-

gárosítással járó megaláztatást. Külön kapitányt választott. Egyházi átokkal fenyegették a polgári bírónak engedelmességedeket. Küldöttséget menesztettek Bécsbe. Javasolták: osszák szét a város pusztáit, építsenek külön katonai sáncot Ludason. A városi tanács pedig nagy buzgalommal erősítette az előkelő nemesi-polgári réteg hatalmát. Elutasított minden tárgyalási kísérletet. A szerb lakosoknak választaniuk kellett: vagy beletörődnek a másodrendűség hátrányos helyzetébe, vagy kiköltöznek a városból.

Nem törődtek bele.

A két nép, a török óta együtt szolgálta a dinasztiát, osztozott egymás örömeiben, gondjaiban, fél évszázadon át nyugalomban élt egymás mellett. A felülről indítványozott polgárosítással elszakadtak a régi kapcsolatok, s olykor robbanásig feszültek az ellentétek. Elkezdődött a szerbek intézményesítést elnyomása. A polgárosítás évében a lakosság egyharmad része szerb, kétharmad része bunyevác, száz év múlva a szerb lakosság részesedése 34 százalékról 5,3 százalékra esik! Az elnépítenítés felekezeti alapon kezdődött, de már magában hordozta a nemzeti ellentétek, a későbbi veszedelmek csírait. Szent Mária városának piacon verkedések törtek ki, a vallási ünnepek tüntetéseké fajultak, kazlak lobbantak lángra... A rendezetlen, összevissza épített putrik között rettenetes szenvedélyek lobogtak.

A tanács csak a lakosság egy részére tudta kiterjeszteni a polgári hatalmat. Sürgette a militárok kitelepítését. Két királyi bizottság próbált rendet csinálni, de csak apróbb panaszokat és sérelmeket orvoslott. A szerbek kitartottak. A polgári hatalom egyre makacsabb lett. A másodrendűséget például úgy értelmezte, hogy a militárisok Szent Máriaának legfeljebb zsellerei lehetnek. A kitelepítés azonban elhúzódott. Végül 315 család a katonaelet folytatása mellett döntött. A királyi bizottság ezeknek Mosorinban és a Sajkás-vidék más falvaiban csinált helyet. A költözködés határ-idejét 1746 nyarára halasztották. Három évig tartott a kettős hatalom és a bizonytalanság. A szerb lakosság egy része, az utolsó pillanatban mégis inkább a szülőföld mostohaságát választotta, mint a katonaelet bizonytalanságát. Mások a tiszai határőrvidék felszámolásával vándoroltak vissza.

A polgári rend megtörte a harcos nép ellenállását. Akik itt maradtak és akik visszajöttek, sok-sok évtizeden át mostohái a városnak, amelyet a nagy pusztítások után újjáépítettek és védelmeztek. De a megalázó sors nem hozott nyugalmat. A tényleges hatalomtartók nem egyszer panaszkodtak a királynőnek, hogy a szerbek Szent Mária-iaknak csúfolják őket, magukat pedig büszkén szuboticiáknak vallják. A tanács Mária Teréziától követelte: »Rendeltessék el, hogy e város (ne gyűnyképpen, hanem) mindeniki által azt a privilégium szerint megillető Szent Mária néven neveztessek.« Később — 1764-ben, majd 1770-ben — amikor a valóban polgárosodó városnak meggyűlt a baja a nemesi kiváltságait oltalmazó vármegyével és megkezdte a költséges rostokolást a szabad királyi város címéért, a szerb deputáció újra megjelent a Bungenban, mert csak onnan remélhették régi sérelmeik orvoslását.

Két szabadkai küldöttség kilincselte Bécsben. Az egyik az udvari méltóságok kegyeit kereste, a másik panaszlistával forgolódott a trón körül. Néhány a panaszok közül: a városi tanács vallási és nemzeti gyűlöletből megbíltotta, hogy szerb ember a piacon, vagy a város közepe táján házat vegyen; a közös jövedelmet csak a katolikus templom építésére költi; a szerb iskola karbantartására nem ad pénzt; a tanács tagjait első fokú rokonság kötelei fűzik egymáshoz; minden tisztségre saját embereiket állítják.

A másik küldöttség cáfolt: a tanácstagok közötti rokonság nem vérrokonság, hanem csak sógorság; az illetők megválasztását a méltányosság követelte. Nem akartak lemondani a hivatalokról. Az igazságtalanságokat vallási érdekekkel magyarázták: nem lehet az ő vallásukat párhuzamba állítani az országos fővallással! Bécsben ez hatott. A szerbek panaszait sorra elutasították. Hiába emlegették a zombori és az újvidéki példát, ahol sors-társaik egyenjogúan részt vettek a hatalom gyakorlásában, hiába hívatkoztak arra, hogy 1690 óta a bunyevácokkal együtt teljesítettek katonai szolgálatot, hogy a város terheit közösen viselik — a magas hivatalok a katolikusoknak adtak igazat.

Sok baja volt Szent Mária városának. A szerbek jogaikat követelték. A városi tanács a szabad királyi város címét akarta. A vármegye pedig nem akarta. A vármegye örült a viszálynak, s igyekezett megkettőzni. A polgárosításkor megcsappant népeiséget telepítéssel pótolták. Kecskemét környékéről több magyar család költözött ide. Az 1748-ból származó adólistán még 759 név szerepel. Ebből 586 bunyevác, 65 szerb, 56 magyar és 52 nemes. A magyar nemzetiségű lakosok elenyésző kisebbségben voltak. A politikában nem sok vizet zavartak. Sőt, elég nehezen illeszkedtek bele az új környezetbe. Szegények, tanulatlanok voltak. Nem értették a városban divatozó ügykezelést. Sokallták a terheket. Ezért illetlenkedtek, szidták a tanácsot. Indulatoskodás, a tilalmak áthágása miatt gyakran vendégeskedtek a fogdában. Foglalkozni kellett az ügyükkel. Annál is inkább, mert sérelmeiket közvetlenül a kamarai jószágigazgatónak mondták el bizonyos Balog András és Gál István révén. Titokban összegyűjtötték adókönyvecskéiket, s valamilyen idegennel megbíráltatták, mivel maguk hadilábon álltak az írás és olvasás tudományával. A vármegye melléjük állt (csak a szerb kérdésben pártolta a várost), s így sikerült szaporítani a tanács gondjait.

A tanács — átlátott a szitán — elnőzte a magyarok megokolatlan felépését. (Enyhítő körülménynek vévé tudatlanságukat és félrevezettségüket.) De a két főigazgatót megintette, mondván, hogy a jövőben több tisztelettel viseltessenek a tanács tagjai iránt. A tisztelet vonatkozásában is rosszul álltak a dolgok. Egy rendőri hirdetményben ilyen fenytések állnak: aki káromkodik, istennek nem teszöt, embernek kedvetlent mond, minden káromkodásért huszonöt botot kap; minden ítélet nélkül; midőn a közbiztos, vagy a hajdú valakihez küldeték, senki ne merészelje őt szidalmazni, különben huszonöt botot kap; aki őt megüti, vagy éppen kidobja, ötven botot kap; ha valakinek a dísznai a búzába mennek és kárt okoznak, azok agyon lövetnek; senki ne merészelje a tanácsnokokat az utcán vagy a kocsmában szidalmazni; ha valamelyik tanácsnok valakit megsértett, ez jelentse be a bírónál; ha valakinek pöre van mással, szokás szerint ne oivalkodjanak és ne szidják egymást az utcán, mert a kezdő fél huszonöt botot kap.

A magyarok ügye elsimult. Akkor jöttek a nemesek! Már a polgárosítás kezdetén (huszonhét nemes család élt Szent Mária falai között) megpróbálták lerázni a közterheket. Polgári telkeken laktak, s ezek — a privilégium értelmében — a város fennhatósága alá tartoztak. A vármegye melléjük állt. Pujgatta is őket. A város viszont úgy vélte, ha a nemesek nem akarják teljesíteni polgári kötelezettségüket, költözzönek más helyre. A városnak igazságot, de a nemesek nem respektálták. Mivel a szép szó nem használt, fegyvererővel kényszerítették őket a közteher viselésére. Nagy bűn! Mária Terézia országában. Az acsankodó vármegye szomszédságában. Majdnem forradalom.

A nemesek keserves hangú folyamodványokat terjesztettek a vármegye elé. Elpanaszolták, hogy mikor egy császári ezred a városban tartott pihenőt, a tanács elébük küldte egyik tagját, akit a három kapitánynak egy-egy akó jóféle botot ajándékozott, megígértetvén velük, hogy csak a nemesek házaiban telepednek és fegyverrel fuvarozásra kényszerítik őket. Néha megverték, fenyegették a nemeseket: ha kivonják magukat a katonatartás és a fuvarozás alól, akkor (a futakialk példájára) kiirtatnak. Végül szerződés állította helyre a békét, s akit a nemesek közül nem fogadta el a feltételeket, mehetett Miliciasra vagy Telecskára. A vármegye sohasem bocsátotta meg Szent Mária városának, hogy elbánt a nemesekkel. Ha tőle függ, oda a szabad királyi város büszke címe!

A NEGYVENNYOLC

Több mint száz évig tartott a felekezeti háborúság. A nemzeti ébredés hajnalán, az 1848—49-es polgári forradalom tovább élte az új tartalommal telítette az ellentéteket. A hosszadalmasan és komótosan polgárosodó horvát-ság elfogadta a tizenkét pontot, vállalta a forradalmat és — Jelačić fenyegető hadmozdulatai, Kossuth pozsonyi ingerült kimohanása ellenére — kitartott mellette. Még akkor is, amikor a vajdasági szerbek kardot rántottak Bécs mellett.

Szabadka nem nagyon kapkodott a kard után. Olyan lehetett, mint most: megvárt, mi lesz, mit mondanak Pozsonyban, mit írnak az újságok, azután az emberek kimentek az utcára, a céhek zászlajáról leszedték a kétfejű sast és — mint Iványi mester mondja — »közhelyek, kocsmák és mulatóhelyek mindig tömve valának...« Volt egy nyilvános gyűlés, ahol elfogadták a tizenkét pontot és nagyon kihangsúlyozták, hogy az országot újjá kell alakítani a jog és kötelesség egyenlősége alapján! Egyébként a tizenkét pontot magyarázattal, magyar, bunyevác és német nyelven kinyomtatták, hogy azok igazi értelmét mindenki megismerje. Végül hálát adtak a jó istennek, hogy minden ilyen szépen elintéződött. Honnan tudták volna, hogy akkor még semmi sem intéződött el...

Voltak tisztújítások, küldöttségek jöttek-mentek, és el kellett nézni egy-két indulatos katonát hatalmaskodását. Gróf Vécsey tábornok például Szegedről üzent: »És ti vakbuzgó illírek vagy rácok, kiknek tán gyönyörűségtől a rabló csordákat tetteikben utánózni — gondoljatok azon órára, mely — ha isten van! — számatokra bizonyosan eljövend!« Szabadkán megállapították, hogy ezek a szavak — bár lehet, elhkesült kebelből fakadnak — csak szölamok...

Sokkal nagyobb gond volt, hogyan lehet megóvni a várost a veszedelemtől. Mert amikor a kormány Debrecenbe költözött és Widischgraetz bevonult Pestre, a szerb csapatok a csatorna mentén áttörték a sáncokat... Az a csendes szép vidék, Feketics, Lovćenac és Kishegyes környéke, meg a Tisza mente, hadszíntérré változott, a lakosság »a januáriusi zord időben futott, menekült, helységről helysége, mint a hömpölygő hógomoly mindjobban szaporodott.« Január végén hiába könyörög kétségbeesetten katonai segítségért a város, a honvédelmi bizottmány nem válaszol. A dolgok egyre rosszabbra fordultak...

Február végén (1849) a szerb katonaság bevonult Zomborba, majd Zentára. A szabadkaiakat elfogja a félelem: nők, gyermekek a tölgyes erdőbe meg a szőlőkhöz menekülnek. A férfinépet mozgósították és várták a támadást. Támadás helyett küldöttség jött: adják fel a várost. Nem adták. Így került sor a szabadkaiak egyetlen haditettére az útkorok sok historikusának bosszantására. Március ötödikén bizonyos Schmied Pája nevű kém jelentette, hogy Bajmok felől négy-ötezer sereg közeleg, két ágyúúteggel. A város akkor már tizezer fegyverest szólíthatott hadba. Délelőtt tíz óra körül felkerekedett a had és elindult Bajmok felé. A kaponyai csárdánál megszólaltak az ágyúk. A szerb sereg a völgy keskeny hídján próbált átkelni, de a völgybe szorulva lecsökkentette a manőverezés lehetőségét, a huszárok rohamának ellenállni nem tudván, felbomlott rendben elhagyta a csatateret.

Szabadka és Zombor között megszületett a kaponyai diadal, vagy a kaponyai vereség... Ahogy tetszik! A csata színhelyén mindenesetre kétszer emeltek emlékművet és kétszer pusztították el. Ebben az ütközetben a győztesek közül legjobban az első kőri nemzetőrök tüntették ki magukat a szerb Lazar Veselinović vezénylete alatt. Milyen lehetett az itt megütközött hadak nemzetiségi összetétele, azt nem tudni, de hogy a kaponyai csata legmegsirattabb áldozatát Giuseppe Paganininek hívták és olasz nemzetiségű volt, az bizonyos. Mindenesetre Szabadka polgársága ekkor nyert először és utoljára — igazi csatát!

Később még egyszer végigsöpört a hadak pusztító áradása Bácska sík földjén. Januárban volt a nagy népszaladás észak felé, március végén északról jött a bosszú. Perczel Mór serege március 24-én Csantavér körzetében gyülekezett és indított összpontosított támadást Szenttamás ellen, amely »április harmadikán bevétetett és borzasztóan lakolt.« Május végén azonban már Jelašić serege fejlődött fel Dél-Bácskában, de csodák csodájára csak Csantavérig jutott el, amely szintén borzasztóan lakolt, ám később a horvát bán seregei mégis a bunyevác pusztákról kényszerültek vissza. Ez az, amit nem értenek a későbbi bán még későbbi eszményesítői. Hogyan futamodhatott meg Jelašić a bunyevác puszták mezsgyéjéről...

Negyvennyolc sok gondot okozott a későbbi korok ideológusainak. A pánszláv eszmények ápolói árulással vádolták a horvát értelmiséget, mert a »szláv politika« ellen foglalt állást. Petar Pekić a *Povijest Hrvata u Vojvodini*

című könyvében ilyenformán mentegeti a horvát értelmiséget: a szerbek előnyösebb helyzetben voltak, a magyarok részéről nem fenyegette őket közvetlen veszély, Újvidéken és Karlócán azt csinálták, amit akartak. Az ő feladatuk lett volna közeledni a bunyevácok felé. Elsorolja, hogy a szerb lakosság — régi sérelmeinek viszonzásaképpen — a bunyevácoktól akarta elvenni a földet, a házat, a jószágot. Ezenkívül Karlócán túlságosan hangsúlyozták Vajdaság szerb jellegét, pedig itt — főleg Bácskában — sok horvát él! Pekić vádolja a szerb politikusokat, mert nem tettek különbséget a felekezet és a nemzet között. »Nem volt könnyű a testvérháború — állapítja meg —, de az adott körülmények között, szorongatott helyzetükben, a bunyevácok más-képpen nem cselekedhettek.« Egyik mondatára érdemes külön felfigyelni: »A forradalmi ifjúság felhívása és a tizenkét pont nem sértette a bunyevácok érdekét.«

Megsejtette, hogy a szabadkai horvátok negyvennyolcas magatartását nem pusztán felekezeti és nemzeti érzület sugallta. A felszín mélyebb okokat rejteget, hiszen nemcsak a szerbekkel kerültek szembe — Jelašićyal is! Jelašićyal, aki 1848. július 4-én fehér lovon, ragyogó népi öltözetben vonult Zágráb utcáin, a báni méltóság átvételére. Olyan öltözetben, amilyent még horvát bán nem viselt: piros mente, fehér mellény, kék nadrág, piros süveg, illír címerrel! Körülötte fényes kíséret, csupa nagyurak, nemsek és magas rangú katonák.

Pompás, látványos hazafiság! Magasan csillogott, de keveset ígért.

Edvard Kardelj *A szlovén nemzeti kérdés fejlődése* című könyvében megállapítja: »Kossuth követelései és a horvát követelések között óriási a különbség. A horvátokéban — a jobbágyság megszűntetésére vonatkozó homályos követelés kivételével — nem található egyetlen időszerű demokratikus igény sem. Ez voltaképpen az ellenforradalom nemzeti színezetű programja volt.« A magyar mágnások a horvát reakcióban szövetségest találtak a forradalom ellen. A megosztott népek nemzeti védelmi pozíciói gyengültek és hatványozottabban jutottak kifejezésre a magyar liberális burzsoázia terjeszkedő és elnemzetlenítő törekvései.

Kardelj így foglalja össze az események történelmi tanulságait: »Windischgraetz és Jelašić szövetsége legyőzte a forradalmat. A győzelem után megtörtént az, ami várható is volt — amint Marx mondja —: amit a magyarok büntetésül kaptak, ugyanazt kapták a szlávok jutalmul. Bár valójában ez sem pontos, mert a németek is, magyarok is ezekben a harcokban olyan politikai erőket mozgósítottak és építettek ki, amelyek pillanatnyilag le voltak ugyan győzve, de nem voltak megsemmisítve. És ezért a reakciónak számolnia kellett és számolt is velük. Tíz évvel később éppen ezek az erők döntötték meg a Bach-rendszert, és 1848 ekkor állt másodszor is bosszút a szláv népeken.«

A VÁROSHÁZÁN HÁROMNYELVŰSÉG DIVATOZOTT

Szabadkán soha nem volt olyan sok magyar (az erőszakos magyarosítás évtizedeiben sem), mint közvetlenül a forradalom bukása után. Az 1850-es katonai összeírás 48 958 lakost talált a városban. Meghökkenítő adat: három évvel előbb a lélekszám 41 707 volt. A szaporulat 7251 lélek! S milyen három év alatt! — 1848 májusától 1849. július 30-áig (ekkor vonult be a III. császári hadtest) valójában hadszíntér, állandó katonai felvonulási terület a város, majd ostromállapot, ami — akárcsak a háború — aligha ösztönözte a természetes szaporulatot. Mégis a háborús idők viszontagságai őrzik a népesség gyors emelkedésének titkát. Csataik mezsgyéjén, a forrongó Bácska peremén menedéket ígérő fészek: menekülők ezreit fogadta be, s a menekülők legtöbbike magyar volt.

A katonai összeírás nemzetiségi vonatkozású adatai nemcsak erre utalnak. A 48 958 polgárból 29 558 magyarnak, 13 894 horvátnak, 2676 szerbnek, 826 németnek vallotta magát. Az egyéb nemzetiségűek — cigányok, csehek, románok — részesedése 3,9 százalék. A »struktúra« viszonzásmai meghökkenőbbek a lélekszám emelkedésére vonatkozó adatoknál. Ha a nemzetiségek részesedését összehasonlítjuk az 1788-as adatokkal, szembeötölő vál-

tozásokat észlelhetünk: a horvát lakosság létszáma — hatvankét esztendő alatt — 3149 lélekkel, vagyis 18,5 százalékkal csökkent! A magyarok száma 26 561 lélekkel nőtt. Tízszeresére emelkedett. A szerb nemzetiségű lakosság száma nagyon enyhén, 36 százalékkal emelkedett. A meglepő adatok, több kérdés tisztázását igénylik.

Különösen a horvát-probléma kívánja az elfogadható magyarázatot. A visszafejlődés aránya hatalmas, szinte hihetetlen. Ez ember hajlamos kételkedni az adatforrás hitelességében. Vagy szemléletének, érzésvilágának megfelelő magyarázatot keres. Általában a magyarosítást emlegetik. A teljesebb tájékozódás érdekében el kell mondani; a polgári forradalom előtt államhatalmi eszközök nem álltak a magyarosítás szolgálatában; a közigazgatás és a közoktatás a német nyelvet részesítette előnybe. A tanügyeket Mária Terézia idejében kezdték rendezni: az iskolákban magyar, német és horvát tanítók tanítottak, de a német nyelv oktatása kötelező volt. A tankönyv egyik oldala a tanuló anyanyelvén íródott, a másik német nyelvű szöveget tartalmazott. (Állítólag jó módszer — de nem sokan tanultak meg németül.) A rendszer alapján véve 1848-ig nem változott. 1849 októberében a kormány beleszólt a tanmenetbe. Kimondta: a tannyelv legyen az anyanyelv. Szabadkán kissé zavarosan értelmezték a rendelkezést: elfogadták, hogy tannyelv legyen az anyanyelv, de hozzátették: többnyelvűség esetén a többség nyelve legyen a győztes. A majorizációnak e »nagyszerű« lehetősége tisztavirág életű maradt: már 1850. szeptember 30-án a Szerb Vajdaság területére új országos tanhatóságot nevezett ki a közoktatásügyi miniszter, s megváltoztatta a tanmenetet.

Másrészt a népszámlálást osztrák katonai hatóságok hajtották végre a Szerb Vajdaság területén, olyan időszakban, amikor a polgári közigazgatás szerb nyelvű hivatalos bélyegzőt használt. Nemigen valószínű, hogy a városban átlomászó császáriak meghamisították a népszámlálás adatait. Hiszen Haynau volt az úr! Minden csoportosulás tilos, a politikai egyesületek, gyűlékezések »eltiltattak«, a kocsmákat este kilenc órára be kellett zárni. Aki pedig — a rendelkezés értelmében — »valamely forradalmi jelvényt, kokárdát viselni merészél«, azt »rögtönítélő bíróság elé fogják állítani és agyonlövetni...« Rendkívüli állapotok voltak. A katonákat el kellett szállásolni. Minden hivatalnoknak és tanítónak a katonai törvényszéket kellett meggyőznie, hogy nem forradalmi érzelmű. Még a ferencendi barátokat is Temesvárra idézték. A katonai rezsimnek aligha lehetett érdeke meghamisítani az összeírás eredményét.

A polgári közigazgatás berkeiben (csak községi ügyek intézésére volt illetékes) a hivatalos nyelv kérdése körül valóságos nemzetiségi zűrzavar támadt. Svetozar Milutinović tanácsnok a birodalmi alkotmány ötödik pontja értelmében indítványozta, hogy a jegyzőkönyvet szerb nyelven kell szerkeszteni. Javaslatát csak részben fogadhatták el. Hol németül, hol szerbül, hol magyarul vezették a jegyzőkönyvet. Háromnyelvűség divatozott a város-házán! A város nevét háromféleképpen írták: Suboticának, Szabadkának és — nyilván Mária Terézia emlékére — Maria-Theresiopolnak. Mindez hatott a közhangulatra. Mégis, a horvát lakosság jelentős része tüntetőleg magyar-nak vallotta magát. Erőszakos nemzetlenítés után erre aligha kerülhetett volna sor. A császári katonaság által megszállt városban mi értelme lehetett a magyarkodásnak? Valami mást jelentett a dolog. Talán a polgári demokrátiás forradalom céljaihoz való ragaszkodást? Az abszolutizmus tagadását? Ilyesmit jelenthetett, mert sok »magyar« — nem tudott magyarul.

A katonai összeírás adatai ezért pontatlanok. Harminc év múlva, 1880-ban alaposan megváltozott a kép. A 61 367 lakosú városban a magyarok részesedése 60,9 százalékról 49 százalékra (!) csökkent, a horvátoké 28,3 százalékról 43,3 százalékra emelkedett. A horvátok száma megkétszereződött. A magyaroké alig változott. Pedig ezt az összeírást a módszeres magyarosítás kezdetén csinálták! A magyar nacionalizmus a kiegyezés után, a nemzeti burzsoázia politikai hatalmának erősödésével kezd terjedni. Szabadka társadalmi szerkezetében a munkásosztály még jelentéktelen réteg. Az iparral 3006 férfiú és 383 nő foglalkozott (beleszámítva az üzletvezetőket, segé-

deket, munkásokat és alkalmazottakat), a kereskedelem pedig — a boltosokkal együtt — 790 férfit és 181 nőt foglalkoztatott. A lakosság nagy többsége földműves, több mint negyven százaléka kint a pusztán, szálláson lakott.

A hosszú évtizedekig szunnyadó horvát nemzeti öntudat bontakozása arra a korra esik, amikor az elnyomást államilag intézményesítették. Ettől kezdve minden közéleti megmozdulás a nemzeti ellentétek jegyében zajlik. A hivatalnokok általában természetesen tartották, hogy a horvátok elfelejtik az anyanyelvüket. Az államnyelv elsajátítását a korszerűség igényévé magasztalták. (Az asszimiláció bajnokai gyakran hivatkoznak a korszerűség elvére!) Érveik azonosak a mindenkori államnyelv rajongóinak érveivel. Az etatista nemzetfelfogás az »államalkotó nemzet« tulajdonságainak misztifikálásával, az állam hatalmi eszközeinek teljes igénybevételével alkalmazzza az asszimiláció módszereit.

Az asszimiláció fogalmának gyakorlati, politikai értelmezésében árnyalati eltérések tapasztalhatók. Eredeti nyelvtani értelme a hasonulás, idomulás, a beolvadás. Nemzetiségi vonatkozásban leginkább a beolvadás folyamatát jelöli. Erőszakos és önkéntes változata van. Léteznek államilag vezetett és szorgalmazott tömeges beolvasztás, jóindulatúlag elvárt egyénekenkénti idomulás, és végül: az önálló jellegükben meghagyott nemzetiségek lojális magatartásának fokozása az állammal, illetve az államfenntartó nemzettel szemben. Mind a burzsoá állam kelléktárából való. Az állam által szorgalmazott beolvadás aligha lehet önkéntes. Van azonban egy másik, egy társadalmi jellegű folyamat, ami nem mindig fedi az állami szándékot. Az integritás. Az életben egymásra utalt emberek, csoportok, biológiai, társadalmi, kulturális ötvöződése. Már a személyi szabadság tartozéka.

A RANG-NEMZET VONZÁSÁBAN

A nemzet bölcsője az osztályharc porondján, forradalmakban ringott. A franciáknál az átalakított *rendi gyűlés*, jogait a *francia nemzet* jogaival azonosította. 1789. június 17-én törölte a »rendi gyűlés« meghatározást, s magát az egész nemzet képviselői és törvényhozó testületévé nyilvánította. Az egész úgy lett egész, hogy bizonyos részek kihullottak belőle. Ezek nélkül — sőt ezek ellen — született a nemzet.

Osztályjellegét a forradalom méhéből hozta magával. Hiába mutatkozott később az összetartó aroncs szerepében. A homogén látszat mögött tagolt közösség rejtett, ellentétek feszültek. A homogén látszat ápolása — osztályérdek. Természetesen a kizsákmányolás lehetőségeit birtokló osztály érdeke. Ezért a munkásosztály a töke uralma elleni harcban szükségszerűen tagadta a nemzet burzsoá értelmezését. Ahogyan tényleges ereje fokozatosan társadalmi hatalommá érett, úgy hullottak ki a nemzet testéből az ellenes érdekek bacilusai.

A szocialista forradalomban megtisztult a nemzet. Mivel a kisajátító kisajátításával az élet nélkülözhetetlen javait termelő osztály kerül hatalomra, a nemzet sem lehet többé a társadalmi kizsákmányolás eszköze. Ebből adódik, hogy a munkásosztály csak a nemzeti egyenjogúság igényével, méltánylásával és a k a r á s á v a l teljesítheti történelmi hivatását. Történelmi hivatását adná fel, forradalmi lényét tagadná, ha részleges nemzeti édekek alapján elkülönülne, begubózna. Vagy önmagát sorvasztaná, vagy a nemzetek közötti kizsákmányolás melegágyát készítené elő. (Ezt a munkásosztály nevében uralkodó bürokratikus kaszt megteheti — a munkásosztály nem.)

A nemzet és a társadalom osztálytagozódása közötti kapcsolatok és kölcsönhatások felismerésének különösen fontos szerepe van a múlt eseményeinek értékelésében. Ez az, amit a nacionalista szemlélet általában kikerül: a kölcsönhatások mellőzésével a nemzetiségi viszonyok történelmi alakulását eszmeileg leegyszerűsíti »a magyarok«, »a szerbek«, »a horvátok« és a többiek viselt dolgaira, cselekedeteire, s ennek alapján a jelen és a jövő kérdéseinek megoldását is csak amolyan osztozkodási alkudozásoktól várja. Az alkudozás, viszálkodások, feszültségek, vádaskodások hordozója, a nem-

zeti romantika kísértéseinek valóságos tényésztelepe. Ez a szemlélet a nemzetiségek természetes integrálódásában — sőt még a vegyes házasságokban is — sötét veszedelmet lát.

Nézzük most a magyarosítás korát. Az alkudozások szözlami között gyakran ismétlődik a »sok évszázados« elnyomás. Valójában a kiegyezés után kezdődött a folyamat. Mert az »államalkotó nemzet«-hez való vonzódást mégsem azonosíthatjuk a nemzeti burzsoázia által később meghirdetett és különböző hatalmi utakon érvényesített beolvasztási politikával. Az úgynevezett »államalkotó nemzet« viszont sohasem volt azonos a modern nemzet fogalmával. Osztálytársadalomról lévén szó, tehát egy réteg — a kizsákmányolás lehetőségeinek birtokosa — játszotta a nemzet szerepét. A vezető elem. A nemesség.

A polgári forradalom (1848) előtti alkotmány huszonötödik paragrafusa ezzel kezdődik: »Magyarország a mostani fölséges uralkodó házban örökös monarchia, melynek feje a király, a végrehajtó hatalmat kizárólag s egész terjedelmében gyakorolja: a törvényhozó hatalmat s adóztatási jogot pedig a magyar nemzettel, mely alatt azonban Werbőczy szerint csak a nemesség értetik, olyformán osztja meg, hogy ennek megegyezése nélkül, sem törvényt nem hozhatnak, sem el nem törölthetik, sem nem magyarázathatnak...«

A nemzeti hovatartozáshoz az kellett, ami a magasabb ranghoz. Lehetett valaki származása tekintetében szerb, horvát vagy szlovák, ha nemesség lett, a magyar nemzet tagjává vált. Szabadkán »magyarabb«, a katona ősoktól nemességet örökölt horvát anyanyelvű államfenntartó, mint a Kecskemét környékéről telepített (vagy távolabbról szökött) jobbágy, aki — mellest — írni, olvasni se tudott. Mivel a nemesi nemzet tagjának lenni rangot jelentett, érthetőbbé válik, miért nyilvánították magukat annyian magyarnak az 1850-es katonai összeírás alkalmával.

A horvát nemesség és polgárság felső rétegei a kiegyezés után ténylegesen elmagyarosodtak: így maradhattak az »államfenntartó nemzet« tagjai. Lényegében osztályhelyzetükhöz ragaszkodtak. Késlettelve a horvát nemzeti öntudat érlelődését, a nyelv és a nemzeti kultúra fejlődését. Tévedés volna a folyamatot az erőszakos államhatalmi magyarosítás következményének minősíteni. Nem a hatalom nyomásáról van szó. Ellenkezőleg: a hatalomban való osztozásról.

Külön figyelmet érdemel az egyház szerepe. A polgárság felső rétegének elmagyarosodása késleltette a nemzeti értelmiség fejlődését: a nemzeti értékek, a nyelv és a kultúra ápolását szükségszerűen az egyház vállalta magára. A kiegyezés után, Strossmayer és Mažuranić hatására kezdődő mozgalom, klerikális berkekből indult. Ivan Antunović kalocsai érsek, látva az elnemzetlenedés fenyegető arányait, 1869-ben tanácskozársra hívta Szabadka horvát értelmiségét. A megbeszélésen többnyire egyházi személyek vettek részt. Antunović a nemzeti öntudat ébresztésének fontosságáról beszélt. Alig fejezte be mondanivalóját, amikor az illír mozgalom régi, lelkes híve, dr. Zomborcsevics Ferenc ilyen szavakkal hökkentette meg a résztvevőket: »Ivo testvér, elkéstél a javaslattal. Mi már elmagyarosodtunk.«

»Gyerünk, Bozo — fordult Antunović érsek Ambrozije Šarčevićhez —, nincs itt semmi keresnivalónk.« Még ugyanabban az évben bejelentette, hogy megindítja az első horvát nyelvű újságot. 1869. augusztus 15-én kibocsátotta az előfizetési felhívást, 1870. március 19-én pedig megjelent a *Bunjevačke i sokačke novine* első száma. Két év múlva Szabadkán új horvát nyelvű lap indul, a *Misečna kronika*. Majd Ivan Mihajlović, a bajai tanítóképző tanára megírta a *Gramatika ilirskog jezika* című tankönyvét.

A mozgalom, az értelmiség megosztottsága ellenére, gyorsan fejlődött, s ez — Pekić szerint — »kiváltotta a magyarok ellenszenvét, akik gyanúsán szemlélték a bunyevác szellemi ébredést. A bizalmatlanság sok horvátot arra késztetett, hogy lemondjon nemzetiségéről.« Kik mondtak le a nemzetiségükről? A legtehetősebbek. A Vojnics és Latinovics családok. És bizonyos értelmiségiek, akik saját anyanyelvüket »túl egyszerűnek« vélték. A rang-nemzet elitje átpalántálódott a »nyelv-nemzet« elitjébe. A rang-nemzet nyelve, a latin helyett a magyar került kiváltságos helyzetbe.

Mire a mozgalom hatékony politikai erővé érett, az etatista magyar nacionalizmus is felfejlődött: az 1877-ben alakult Bunjevačka pučka kasinát a belügyminiszter bezárattja. Egy év múlva engedélyezi a kaszinó működését, ha a nevéből kihagyják a »bunjevačka« jelzőt! Meg ha a bunjevácok a kormánypartot támogatják a választáson. A Pučka kasina a horvát szellemi, társadalmi és politikai élet központja lesz. 1880-ban, vezetésének javaslatára, a belügyminiszter leváltja a polgármestert. Megalakul az úgynevezett Bunjevác Párt, amelynek választási programja: összefogni a horvát erőket és kibuktatni a magyarokat a városházáról. A fő magyar a városházán Mukits János horvát nemzetiségű Kossuth-párti politikus, aki ellenjelöltjét, Lazar Mamuzićot és híveit pánszlávizmussal vádolja. Hiába. Mamuzić először parlamenti képviselő, majd jelölik a polgármesteri posztra.

HANGOS GYŐZELEM, CSENDES ELYNOMÁS

Két városi szabályrendelet. Egyik 1883. június 27-én kelt »a kocsmái hitel nagyságának megállapítása tárgyában« Mukits János polgármester és Kujuncsits József főjegyző aláírásával. A második paragrafus első bekezdése: »Ezen szabályrendelet a törvényhatóság területén a szokott módon kihirdetendő s minden italméresi helyiségben magyarul és a törvényhatóság területén *dívó nyelveken*, a vendégek által könnyen látható helyen kifüggesztendő, s olvasható állapotban tartandó.«

A másik szabályrendelet »nyilvános vigalmak, mutatványok és előadások engedélyezése, valamint az engedélyek után fizetendő díjak szabályozása tárgyában« készült, és 1902. szeptember 30-án kelt dr. Bíró Károly polgármester aláírásával. Ebből a harmadik paragrafus: »Népénekets társulatok, orfeumok fellépése a második paragrafus figyelembevétele mellett csakis a színi évad elmúltával engedélyezhető. Az engedély *csak magyar nyelvű* előadásokra adható és egy és ugyanazon időben a városban csak egy énekes társulat működhetik.«

A két szabályrendelet kelte között majdnem húsz esztendő van. Az első még elismeri a »törvényhatóság területén dívó nyelveket«, a másik már csak magyar (állam-) nyelvről beszél.

Ez alatt a húsz esztendő alatt egyebek is történtek. Erre az időszakra esik Lazar Mamuzić polgármestersége.

Hangos politikai győzelmeket aratott a horvát nemzeti mozgalom a parlamenti harcok porondján. De mit értek ezek a győzelmek? Látványos kerteskedés. Reprezentatív diadalmenet. Hangzatos követelmények. Embögött a szociális ellentmondások óvatoss megkerülése. A »hangos politika« (hordozójának osztálykorlátoltsága miatt) nem jutott el a társadalom mélyebb rétegeibe. Felületen maradt. Reprezentálta, de nem rázta fel a nemzeti ébredés erőt. Az alkalmoszerűen alakult Bunjevác Párt programjának szociális tartalma csekély. Fő célja a városháza.

Lazar Mamuzić a Bunjevác Párt zászlaja alatt országgyűlési képviselő, 1883-ban a községi választásokon győz a Kossuth-párti, elmagyarosodott Mukits János ellen, aki 1884. január 12-én benyújtja lemondását. Mukits hiába vádolta pánszlávizmussal Mamuzićékat. Nem sok vizet zavart. A Pučka kasinában teljes az öröm. A hat évvel ezelőtt megnyílt nemzeti gyűlékezőhely, a nemzeti öntudat élesztője, a szellemi élet központja — meghódította a város-politika hadállásait ...

De más a látványos politika, és mások a tényleges erőviszonyok. A felemás polgári demokrácia elnőzte a nemzeti érzés lángolásától hangos diadalmenetet, ám a nacionalista uralkodó osztály etatista pozícióból egy topotdat sem adott fel. Ez a korszak hozta a legerőteljesebb nemzeti elnyomást. A legtöbb sérelmet. A polgármesteri hivatal bársonyszékében Lazar Mamuzić ült, de a közigazgatási gépezet minden rugója, lendítője, csavarja az »állami akarat« szerint működött. A hódító nacionalizmus szolgálatában állt.

Megkezdődött a horvát tannyelvű iskolák bürokratikus sorvasztása. 1894-ben Szabadka belvárosi iskoláiból kitiltják a horvát nyelvet. Minden tiltakozás ellenére. Hiába ültek a legfontosabb városi hivatalokban a nem-

zeti érdek legmegbízhatóbb őrei. Nyilatkozatok, tiltakozások nem segítettek. A kérdés megoldására alkalmas társadalmi erő hiányzott.

Tanúi vagyunk a munkásmozgalom első zsenge megnyilatkozásainak, bár az igazi polarizálódás csak később kezdődik. Egyetlen tényező szállhatott szembe az etatista elnemzetlenítési kísérletekkel: a klerus. A »diadal-maskodó« földbirtokos polgárság erre alkalmatlan. Szűk társadalmi bázison cseperedett, érdekei túlságosan összeszövődtek a magyar uralkodó osztály érdekeivel. Az egyház megerősíthette politikai hadállását az elnyomott bunyevác tömegekben. Az érvényben levő (látszólag demokratikus) közoktatási törvény lehetővé tette az anyanyelvű oktatást az elemi iskolákban. A gyakorlatban még a törvényes lehetőséget sem lehetett érvényesíteni. A nyelvoktatás ügyében Pavao Kujundžić lelkész javaslattal fordult a horvát többségű iskolaszékhez: beadványát »demokratikus úton« — tizenkilenc szavazattal nyolc ellenében — elvetették!

A kor tanulságai ma is időszerűek. A politikai rendszer és az államgépezet — két dolog. Az etatizmus hadállásait nehéz leszavazni. Merő bárgyúság tőle várni a politikai rendszer demokratizálását. Fabatkát sem ér a demokrácia, ha nem érinti az állam hatalomtartó gépezetét. A politika feltárlja a nemzeti egyenjogúság jelszavait, — az államgépezet elnyeli. Az etatizmus iránti hatékonyság a demokrácia erejének ismérve. Minél több, minél erősebb a demokrácia — mondhatnánk Lenin szavaival —, annál kevesebb a nemzeti elnyomás.

A jogszabályokban foglalt lehetőségek sem azonosak a tényleges adottságokkal. Ezek érvényesítéséért sokszor keményebb politikai harcot kell vívni, mint a törvény meghozataláért. Hiszen a haladó igényeket tartalmazó, pusztán kinyilatkoztatott jogszabály alkalmas egy másik cél leplezésére. A kisebbség helyzete sokban függ a többségi nemzet haladó és reakciós erőinek harcától.

Pavao Kujundžić, miután kérvényét az iskolaszék elutasította, az anyanyelvi oktatás visszaállítása ügyében a minisztériumhoz fordult. A kérvényt egy évig elfektetették. Végül visszakerült a polgármesterhez, aki tárgyatlannak minősítette. A leghevesebb sovínizta uszítás időszakában nem lehetett mást várni: betiltják a Kolo mladeži ifjúsági szervezetet, üldözik a horvát sajtót, és ha tíz évvel előbbre pillantunk, láthatjuk a következményeket:

1900 és 1910 között a horvát nemzetiségű lakosság száma 36 367-ről 33 390-re csökkent. De 1900-ban a 81 164 lakosból 20 538, 1910-ben pedig 93 232 lakosból 17 120 egyáltalán nem beszéli az államnyelvet! Az elnyomás írástudatlanságot tartósít, az erkölcsileg meghasonlott renegátok számát szaporítja. 1900-ban 46 830, 1910-ben pedig 44 300 polgár nem tud írni-olvasni. Igaz, 1900-ban a tizenegy éven aluli gyerekek száma 10 365, 1910-ben pedig 12 263 volt, de ez nem enyhíti az összkép sötét színeit.

Edvard Kardelj szerint Szlovéniában a németesítési törekvések fő módszerei Mária Terézia és II. József uralkodása alatt a következők voltak: 1. A gazdasági behatás. 2. Az állami bürokrácia és 3. Az iskolarendszer. Ha a magyarosítás módszereit akarnánk hatékonysági sorrendbe állítani, akkor csak a gazdasági behatás kellene az első helyről az utolsóra tenni.

A bürokrácia, bár nem sok sikerrel, de pótolni akarta a gazdasági behatás hiányát. »Megállapítható — olvasható az 1910-es népességi statisztika megokolásában —, hogy nálunk a magyarságnak a bunyevácságra jelentékeny felszívó ereje nincsen. Ennek legnagyobb oka alighanem az, hogy a bunyevác elem a gazdaságilag erősebb, s földműveléssel foglalkozó nép lévén kevésbé mozgékony, s így külső hatásoknak alig van kitéve. Sőt, több helyen ellenkező eredményekkel találkozunk. A napnyugati ugarokban a népszámlálás alkalmával sok tiszta magyar nevű egyén vallotta magát bunyevác anyanyelvűnek.«

Ezekben az években épül az új városháza. (A jelképszerű templomos, immár idegenforgalmi nevezetességnek nyilvánított épületről nemrég egy fővárosi újságíró megállapította, hogy a finn parlament mintájára készült. A közvélemény egy része bölcs megnyugvással fogadta a »felfedezést«,

mert a finnekkel, akárcsak az eszkimókkal és a hottentottákkal, soha nem volt zavaros ügye a városnak!) A tervezők egyike, Jakab Dezső mást mondott a megnyitás ünnepén:

»Higgyétek el, politikailag többet jelent egy ilyen maradandó épület, mint az idők változásainak alávetett miniszteri rendeletek egész sorozata. Minden külső kényszer nélkül, minden drákói rendelet mellőzésével fogják majd a nemzetiségi lakók (akkor ez nem a magyarokra vonatkozott!) a magyar nyelvet elismerni, látván a magyar formák, a magyar stílus fölényét.« »Sok ilyen épület jobban bizonyítja az uralkodó magyar faj (!) létezését, mint az a magyar címer, amelyet a nemzetiségek hivatalos postaházaira vagy bíróságaira ráraknak. Nem gyorsan hat ez az épületkolosszus, de annál mélyebben szánt az ember lelkében, és nemzedékről nemzedékre fogják tisztelni benne a magyarság elpusztíthatatlan szimbolumát.«

A világháború viharfelhői szaporán gyülekeztek Európa felett. Szabadka ünnepelt. Sokan nyilatkoztak a megnyitás alkalmából. Az evangélikus lelkész félretolta az államalkotó nemzet uralmának szimbolumát: »Amilyen magas vagy te, városházánk tornya, olyan magasztos eszméket sugározz az egyenlőség, testvériség és szabadság jegyében polgáraid boldogítására.« A görögkeleti plébános: »Dicsőséges munka a városok fejlesztése, ez a művelődés és a korral való haladásnak a jele. De a lakosság boldogsága csak akkor lesz teljes, ha közöttte, a művelődés és a korral való haladás mellett, tovább is fejlesztjük a vallás iránti buzgalmat és ebből kifolyólag az őszinte testvéri szeretetet.« Milko Izidor író: »Azt kívánom, hogy ez a monumentális nagy épület ne csak arányainak a szépségével és építészeti stílusának a formanyelvével gyönyörködtesse a szemlélőt, de hogy a város polgárai jól is érezzék magukat a falai között, s otthon legyenek abban a palotában...« »A város új székháza felett ragyogjon örök időkre az istenfélelem, a honszeretet és a királyhűség csillaga« — mondta a főispán.

Két év múlva kitört a világháború.

